

Magdalena Jaworska-Wołoszyn

Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim

Filozofia w Bizancjum: znaczenie, autonomia, ramy czasowe, periodyzacja

Streszczenie

Bez wątpienia pytanie o istnienie filozofii i filozofów w Bizancjum uchodzi dzisiaj za anachroniczne. Mimo to wiele problemów narosłych wokół samej bizantyjskiej filozofii ciągle nie doczekało się jednoznacznych rozwiązań i objaśnień. Wieloznaczne znaczenie, jakie nadawali Bizantyjczycy uprawianej przez siebie nauce, uniemożliwia zamknięcie jej w jedną definicję. Dociekania chronologii, periodyzacji tudzież autonomii bizantyjskiej filozofii również nie oferują spójnych rozstrzygnięć, nie wspominając już o dyskusji nt. kryteriów, jakie współcześni badacze winni przyjąć w realizowanych badaniach naukowych na tym polu. W obliczu znikomego zaangażowania uczonych w sprawy tworzonej w Cesarstwie Wschodniorzymskim filozofii, nadal wiele istotnych kwestii wymaga przebadania. Niektóre z nich, czyli znaczenie bizantyjskiej filozofii, jej ramy czasowe, autonomię oraz periodyzację, postaramy się krótko omówić w świetle współczesnych badań.

Słowa kluczowe: Bizancjum, filozof, filozofia, znaczenie, autonomia, ramy czasowe, periodyzacja

Od wydania pionierskiej monografii Bazylego Tatakisa na temat bizantyjskiej filozofii minęło już sporo czasu, a precyzyjnie ujmując: 68 lat. Ta fundamentalna, nadal ciesząca się zainteresowaniem badaczy pozycja wywarła niemały wpływ na rozwój dociekań z zakresu nierozpoznanej wcześniej filozofii. Od 1949 roku, czyli od pierwszej edycji dzieła greckiego uczonego pt. *La philosophie byzantine*, obserwujemy pojedyncze inicjatywy badawcze mające na celu wydobyć z mroków zapomnianych aspektów krzewionej w Cesarstwie Bizantyjskim działalności filozoficznej. Eskalacja zainteresowań bizantyjską filozofią nie następuje jednak w szybki sposób. O tym, że nie stanowiła ona przedmiotu badań wielu uczonych, wspomina jeszcze Alain de Libera w swojej *La philosophie médiévale*, która ukazała się drukiem kilkadziesiąt lat później od książki Tatakisa,

tj. w 1993 roku. W jednym z rozdziałów *La philosophie médiévale* de Libera wskazuje na opieszałość badaczy w studiach nad filozofią w Bizancjum oraz na fakt, że przez licznych uczonych była ona ignorowana, źle interpretowana i do tej pory nie doczekała się głębszych, rzetelnych badań¹. Jak słusznie zauważa Marian Wesoły, dopiero wraz z początkiem trzeciego tysiąclecia pojawia się nadzieja „na nową świadomość badawczą w zaniedbanej dotąd dziedzinie”². Istotnie w pochodzącej z 2002 roku pracy zbiorowej pod redakcją K. Ierodiakonou *Byzantine philosophy and its Ancient Sources* redaktorka tomu jako jedna z pierwszych stawia nader ważne pytania³. Do poruszonych przezeń kwestii należą: czy zasadne jest mówienie o filozoficznym myśleniu w Bizancjum, kim byli bizantyjscy myśliciele, jak powinniśmy studiować ich teksty? Z tej samej książki z artykułu autorstwa Linosa Benakisa dowiadujemy się również, że nadal nie jesteśmy gotowi zastąpić opracowania Tatakisa nowszą i bardziej kompleksową wykładnią bizantyjskiej filozofii⁴. Ta krytyczna w swej wymowie opinia wywołała liczne dyskusje w gronie bizantystów, które toczą się do dzisiaj. Rzecz dotyczy bowiem nowatorskiej dziedziny badań nadal wymagającej wnikliwych dociekań oraz edycji nieopublikowanych i nieprzebadanych tekstów.

Bez wątpienia Bazyli Tatakis, poddając analizie twórczość bizantyjskich myślicieli pochodzącą z okresu między 5 a 15 wiekiem, zasygnalizował badaczom ich istnienie oraz wskazał na bliskie im, a wyrosłe z antycznej tradycji zainteresowania. Według Ierodiakonou i Zografidis, aktualna dysputa odnośnie istnienia filozofii w Bizancjum nie skupia się na jej oryginalności lub systematyczności, lecz dotyczy kryteriów umożliwiających jej rzetelną ocenę oraz określenie roli, jaką odegrała w historii filozofii w ogóle⁵. To zaś oznacza, że osąd bizantyjskiej filozofii i jej wpływu wymaga od uczonych wcześniejszej wiedzy o tym, co sami Bizantyjczycy rozumieli pod tym pojęciem. W obliczu znikomego zaangażowania w sprawę tworzonej w Cesarstwie Wschodniorzymskim filozofii mówienie o niej implikuje szereg podstawowych pytań, a wiele istotnych problemów nadal wymaga przebadania. Niektóre z nich, w tym te podnoszące kwestie samego znaczenia bizantyjskiej filozofii, jej ram czasowych, autonomii oraz periodyzacji, postaramy się krótko przedstawić w świetle współczesnych badań.

¹ A. de Libera, *La philosophie médiévale*, Paris 1993, s. 9. Na ten temat Por. M. Trizio, *Byzantine Philosophy as a Contemporary Historiographical Project*, [w:] *Recherches de Théologie et Philosophie Médiévales* 2007, nr 74 (1), s. 1-2; P. Milko, *Vybrané otázky byzantské filosofie*, „Konštatínove Listy” 2016, vol. 9, nr 1, s. 129.

² M. Wesoły, *Posłowie*, [w:] B. Tatakis, *Filozofia bizantyjska*, Kraków 2012, s. 273.

³ K. Ierodiakonou, *Byzantine philosophy and its Ancient Sources*, Oxford 2002, s. 1-13.

⁴ L. Benakis, *Current Research in Byzantine Philosophy*, [w:] *Byzantine philosophy and its Ancient Sources*, red. K. Ierodiakonou, Oxford 2002, s. 285.

⁵ K. Ierodiakonou, G. Zografidis, *Early Byzantine Philosophy*, [w:] *The Cambridge History of Philosophy in Late Antiquity*, red. L.P. Gerson, Cambridge 2010, vol. II, s. 844.

Znaczenie filozofii bizantyjskiej

Fundamentu filozofii bizantyjskiej należy upatrywać w antycznej myśli filozoficznej i patrystycznej. Przez cały okres jej trwania Bizantyjczycy czytali, pilnie studiowali, komentowali, a następnie wykorzystywali do celów edukacyjnych pisma ojców Kościoła oraz różnych myślicieli starożytnych. Jako znający język grecki bądź zgłębiali rozpatrywane w nich zagadnienia w ich oryginalnej formie, bądź sięgali po wcześniej powstałe antologie oraz podręczniki. Filozofowie bizantyjscy rezultaty swoich dociekań często osadzali w kontekście teologicznym, a przedstawiane przezeń koncepcje nierzadko pozostawały w harmonii z doktryną Kościoła. Pomimo faktu, że ich rozwiązania na polu filozofii zazwyczaj były zgodne z chrześcijańską wiarą, to wypracowali cele i metody, które ostatecznie nadały owej nauce względną wobec teologii autonomię. W teokratycznym Cesarstwie Bizantyjskim zawsze było zauważalne napięcie między dwoma formacjami duchowymi, czyli z jednej strony filozofią grecką określaną jako ‘mądrość zewnętrzna’ i teologią ortodoksyjną tożsamą z ‘mądrością wewnętrzną’.

Trudno ustalić znaczenia, które Bizantyjczycy nadawali uprawianej przez siebie filozofii. Wynika to z faktu, że wszystkie z sześciu klasycznych definicji tej nauki przypisywanych odpowiednio przez platońskich komentatorów (tj. Ammoniusza, Dawida i Eliasza) stoikom, Platonowi, tudzież Arystotelesowi były wykorzystywane i rozmaicie rozumiane przez bizantyjskich myślicieli. O różnych znaczeniach filozofii możemy wyczytać z *Dialektyki* Jana Damasceńskiego, który w swoim dziele podaje, że:

- 1) Filozofia jest poznaniem bytów jako istniejących, to znaczy poznaniem natury bytów.
- 2) Filozofia jest poznaniem rzeczy Boskich i ludzkich, to znaczy widzialnych i niewidzialnych.
- 3) Filozofia znowu jest namysłem nad śmiercią, z wyboru i naturalną. Dwa są bowiem rodzaje życia: naturalne, którym żyjemy, oraz z wyboru, wedle którego z namiętnością trzymamy się obecnego życia. Śmierć także jest podwójna: jedna naturalna, która jest oddzieleniem duszy od ciała, druga z wyboru, wedle której gardząc życiem obecnym, podążamy do życia przyszłego.
- 4) Filozofia jest upodabnianiem się do Boga. Upodabniamy się do Boga przez mądrość, to znaczy przez prawdziwe poznanie dobra, i wedle sprawiedliwości, która jest sprawiedliwym podziałem i niezważaniem na osoby w sądzie, oraz wedle świętości, która wyższa jest od

sprawiedliwości, czyli przez bycie dobrym i czynienie dobra tym, którzy nam wyrządzają niesprawiedliwość.

- 5) Filozofia jest sztuką sztuk i nauką nauk. Albowiem filozofia jest początkiem wszystkich nauk, przez nią bowiem każda sztuka i każda nauka została wynaleziona. Sztuka według niektórych może w czymś pobić, nauka zaś nie błądzi, a sama tylko filozofia jest nieomylna. Według innych zaś sztuka jest wykonywana rękami, nauka zaś jest każdą sztuką związaną z działaniem, np. gramatyką, retoryką itp.
- 6) Filozofia następnie jest umiłowaniem mądrości. Prawdziwa zaś mądrość jest Bogiem, tak więc miłość do Boga sama jest prawdziwą filozofią⁶.

Wskazane przez Damasceńskiego sposoby definiowania filozofii ujmują ją jako: poznanie bytów jako bytów, poznanie spraw boskich i ludzkich, upodabnianie się do Boga, medytację nad śmiercią, sztukę sztuk i wiedzę wiedz oraz umiłowanie mądrości. Jej określenia pochodzą z antycznych źródeł, precyzyjnie zaś mówiąc: 1 i 5 od Arystotelesa, 3 i 4 od Platona, 2 od stoików, a 6 najbardziej ogólne odwołuje się do znaczenia wpisanego we właściwą dlań nazwę.

Na ogół owe sześć określeń filozofii odnosiło się do podziału nauki na dwie odrębne części, tj. teoretyczną obejmującą wiedzę z zakresu fizyki (przedmioty materialne), matematyki (geometria, arytmetyka, astronomia), teologii (byty niecielesne i niematerialne, czyli Bóg, anioły, dusza) oraz praktyczną wymagającą znajomości etyki, polityki i ekonomii⁷. Mówi o tym w przywołanej powyżej *Dialektyce* Jan z Damaszku, który po nakreśleniu znaczeń filozofii, dodaje: „filozofia dzieli się na część teoretyczną i praktyczną. Teoretyczna część na teologię, fizykę i matematykę, praktyczna część zaś na etykę, ekonomię i politykę”⁸. Skądinąd dla autora pierwsza z części stanowi ozdobę poznania, natomiast przedmiot drugiej tworzą cnoty.

W konsekwencji takiego podziału filozofii i różnych sposobów jej interpretacji Bizantyjczycy mieli za cel pojednanie ich antycznych wykładni z chrześcijańską drogą życia. Do zwłaszcza cenionych przynależały objaśnienia akcentujące praktyczny wymiar filozofii i przeto wywodzące się z platońskiego *Fedona* oraz *Teajteta* bliskie dlań określenia⁹. Zostały one wyłożone przez Jana Damasceńskiego w punktach 3 i 4, gdzie filozofia jest rozumiana bądź jako upodabnianie się do Boga, bądź medytacja nad śmiercią. Niejednokrotnie prawdziwą

⁶ Por. J. Damasceński, *Dialektyka albo rozdziały filozoficzne. O herezjach*, tłum. A. Zhyrkova, Kraków 2011, s. 37-38.

⁷ Por. K. Ierodiakonu, G. Zografidis, *Early Byzantine Philosophy...*, op.cit., s. 846-847; M. Wesoły, *Posłowie*, op. cit., s. 280.

⁸ J. Damasceński, op.cit., s. 38.

⁹ Por. Platon, *Fedon* (81a) i *Teajtet* (176b).

filozofię łączono z ascetyzmem i monastycyzmem. W praktyce była bowiem ćwiczeniem duszy polegającym na uwolnieniu się od ziemskich przyjemności, którego zwieńczeniem miała być pożądana i oczekiwana śmierć – stanowiąca dla miłośnika mądrości najwyższy, ostateczny cel.

Echa takiego rozumienia filozofii pobrzmiwają w *Drabinie raj* (663b) św. Jana Klimaka, który już w pierwszym rozdziale swego dzieła pt. *O wyrzeczeniu się życia w świecie* podaje: „Chrześcijanin jest naśladowcą Chrystusa, na ile człowiek zdoła, słowami, czynami i myślami”¹⁰. Z dzieła Klimaka z pierwszej połowy VII wieku, w którym życie monastyczne, a w istocie i filozofię autor ujmuje w platońskiej kategorii *meditatio mortis*, pochodzi też i ta konstatacja:

„Nie jest możliwe u człowieka” – powiedział ktoś – „nie jest możliwe, by spędził dzień zbożnie, o ile nie będzie go uważał za ostatni w życiu”. I rzeczywiście jest zadziwiające, że niektórzy Hellenowie tak właśnie głosili, gdy określali filozofię, jako ćwiczenie się ku śmierci¹¹.

W podobnym duchu o filozofii wypowiadają się także Focjusz w *Amphilochia* (I. 59), a następnie w *Kronice* (IV, 34) wybitny Michał Psellos, który mianem filozofów określa „nie tych, co zgłębili istotę bytów, ani tych, którzy odkryli pierwsze zasady świata, lecz takich ludzi, którzy wzgardzili światem i żyli sprawami nadziemskimi”¹². Innego określenia dostarcza nam św. Cyryl, według którego filozofia to nic innego jak „zrozumienie rzeczy Boskich i ludzkich, w jakim stopniu może się człowiek zbliżyć do Boga i jak uczy się przez działanie stawać się na obraz i podobieństwo Stwórcy swego”¹³. Warto podkreślić, że przypuszczalnie jest to pierwsza definicja filozofii utworzona w języku Słowian. Jeszcze inne pojęcie filozofii nawiązujące już do arystotelesowskiej a nie platońskiej tradycji obecne jest w przywołanej przez Michele Trizio XI-wiecznej mowie Johanna patriarchy Antiochii, pt. *Oratio de disciplina monastica et de monasteriis laicis non tradendis*¹⁴. Johannes Antiochenus sięga do deskrypcji życia monastycznego, by przedstawić filozofię jako ‘sztukę sztuk i wiedzę wiedź’. Jan Italos to kolejny myśliciel, który na podobieństwo Johanna w swoich *Quaestiones Quodlibetales* utożsamia filozofię ze ‘sztuką sztuk i wiedzą wiedź’. Italos nie wykorzystuje jej jednak do opisu monastycznego trybu życia, a raczej w duchu

¹⁰ Święty Jan Klimak, *Drabina raj*, tłum. W. Polanowski, Kęty 2016, s. 102.

¹¹ Ibidem, s. 165.

¹² Por. M. Psellos, *Kronika, czyli historia jednego stulecia Bizancjum (976-1077)*, tłum. O. Jurewicz, Wrocław 1985, s. 51.

¹³ Por. *Żywot świętego Konstantyna-Cyryla* (IV, 8), tłum. T. Lehr-Splawiński, [w:] *Cyryl i Metody apostołowie i nauczyciele Słowian*, red. J.S. Gajek, L. Górka, cz. 2, Lublin 1991, s. 23. Na ten temat zobacz także: J. Zozulak, *Výskum byzantskej filozofie a jej prieniku na Veľkú Moravu. Pri príležitosti 1150. výročia príchodu svätých Konštantína (Cyrila) a Metoda*, „Filozofia” 2013, roč. 68, č. 9, s. 795-796.

¹⁴ M. Trizio, *Byzantine Philosophy as a Contemporary Historiographical Project*, op. cit., s. 21.

czysto arystotelesowskim objaśnia, że filozofia ze wszystkich nauk jest jedyną godną owego miana, albowiem w stosunku do każdej innej sztuki czy wiedzy stanowi ich rzeczywisty początek.

W Cesarstwie Wschodniorzymskim termin filozofia łączono z wielkimi zagadnieniami i pismami filozofii antycznej, co zresztą zaowocowało licznymi komentarzami, streszczeniami i parafrazami lub doktrynami chrześcijańskimi, w których w tej samej mierze upatrywano źródła odpowiedzi na postawione w antyku pytania, jak i o praktykę życia chrześcijanina. Te dwa całkiem odmienne znaczenia filozofii przełożyły się następnie na spostrzeganie tych, którzy ową nauką się zajmowali. W swoich rozważaniach kwestie natury filozoficznej podejmowały nie tylko osoby, które były z nią zawodowo związane, ale i te, dla których filozofia nie stanowiła nadrzędnego zajęcia. Nie były one obce mnichom, teologom, erudytom czy choćby zajmującym wysokie stanowiska dostojnikom kościelnym. Nie pozostawało to bez wpływu na postawę wobec myśli greckiej, która stanowiła wzmocnienie dla wiary albo popadała z nią w konflikt. W Bizancjum bycie filozofem zakładało po prostu uprawianie filozofii i pisanie pism filozoficznych. Filozofami byli określani mnisi, którzy na drodze ascezy mieli za ostateczny cel upodobnić się do Boga i którzy swoją własną prawdziwą filozofię nierzadko przeciwstawiali obcej, zewnętrznej i pogańskiej myśli. W późniejszym czasie filozof stał się także synonimem uczonego i erudyty. Postrzeganie filozofa jako znawcy wielu dziedzin nauki (*polyhistor*) rozpoczyna się wraz z nadejściem Michała Psellosa, tj. wiekiem XI. Ten bodaj najwybitniejszy z grona wszystkich Bizantyjczyków myśliciel swoją postawą i działalnością doskonale obrazuje powszechne podówczas rozumienie miłośnika mądrości. Nieobce mu było przedstawianie własnych poglądów odnośnie różnych tematów dyskutowanych już przez starożytnych i wprowadzanie do zagadnień teologicznych i problemów dnia powszedniego – kategorii filozoficznych.

Niezależność bizantyjskiej filozofii

Autonomia filozofii bizantyjskiej stała się przedmiotem wielu naukowych dyskusji. Pierwsi uczeni, za których sprawą filozofia bizantyjska stała się odrębną dyscypliną akademicką, podnieśli jednocześnie problem szczególności tego okresu w historii filozofii w stosunku do mających miejsce wcześniej i później. Za wyróżnik filozofii bizantyjskiej wobec myśli antycznej często przyjmowano fakt, iż większość jej przedstawicieli uważała się za prawowiernych chrześcijan.

To z kolei przyczyniło się do ujęcia jej jako bliskiej chrześcijańskiej myśli filozoficznej Wschodu, o czym przekonuje nas choćby lektura pionierskiej książki Tatakisa. Takie rozumienie wymogło na badaczach dociekanie relacji pomiędzy uprawianą filozofią w Bizancjum a teologią, zarówno w aspekcie teoretycznym, jak i praktycznym. Ierodiakonou i Zografidis słusznie zauważają, że autonomia bizantyjskiej filozofii zazwyczaj była rozpatrywana w kontekście dominującej w chrześcijańskich wiekach średnich formuły – ‘*philosophia ancilla theologiae*’, która to eksponowała służebną rolę filozofii wobec teologii¹⁵. Zachodni sposób ujmowania filozofii zaprzeczał jej niezależności i z założenia był z nią niezgodny.

Łurje w swojej monografii zatytułowanej *История Византийской философии. Формативный период* podaje, że filozofia bizantyjska to filozofia wyzbyta prawa do formułowania własnych celów, która zmieniła się w służebnicę teologii około 1000 lat wcześniej aniżeli pojęcie ‘*philosophia ancilla theologiae*’ zostało utworzone przez scholastyków¹⁶. Według Linosa Benakisa rzecz ma się jednak zupełnie inaczej. Grecki uczony wskazuje, że okres między IX a XV wiekiem to czas, podczas którego bizantyjska filozofia była nauką mającą swój nadrzędny cel w dochodzeniu prawd nt. człowieka oraz świata i stąd jako źródło ‘mądrości zewnętrznej’ często przeciwstawianą teologii. Na rzecz pełnej autonomii Benakis dalej przywołuje jeszcze dwa argumenty. Pierwszy zaprzecza temu jakoby utrwalone na Zachodzie przekonanie o służebnej funkcji filozofii wobec teologii miało identyczny wydzźwięk u bizantyjskich myślicieli, wręcz przeciwnie, nie spotkało się ono z akceptacją większości. Filozofia w formie podstawowego narzędzia nie została też nigdy podporządkowana teologii, a ta wskutek rezygnacji z wypracowywania chrześcijańskich prawd przy użyciu metod dialektycznych nigdy nie stała się nauką. Ponadto według Benakisa o praktycznej niezależności filozofii Cesarstwa Wschodniorzymskiego niezbicie dowodzą: brak na jego terenach szkół i studiów teologicznych, zorientowanie szkolnictwa wyższego głównie na wykształcenie państwowych funkcjonariuszy oraz brak autonomicznych uniwersytetów, tudzież instytucji powoływanych przez zakony¹⁷.

Skrajne poglądy rosyjskiego i greckiego badacza diametralnie różnią się od siebie. O ile Łurje zdaje się całkowicie kwestionować niezależność bizantyjskiej filozofii, o tyle Benakis optuje za jej niezależnością o absolutnym charakterze. Z pewnością autonomia filozofii bądź implikuje jej przedmiotową i teleologiczną odmienność, bądź przy założeniu podobnych celów do teologii, co najmniej inne

¹⁵ Por. K. Ierodiakonou, G. Zografidis, *Early Byzantine Philosophy*, op. cit., s. 845.

¹⁶ В.М. Лурье, *История Византийской философии. Формативный период*, Petersburg 2006, s. 12.

¹⁷ L. Benakis, *Philosophy and Theology in Byzantium*, „European Journal of Science and Theology” 2005, Vol. I, No. 3, s. 1-3.

metody dochodzenia do nich. Mając na uwadze ten fakt, warto wspomnieć innych badaczy (Ierodiakonou, Zografidisa, Wesołego, Viglasa)¹⁸, którzy w przeciwieństwie do Łurje i Benakisa, opowiadając się za względną autonomią bizantyjskiej filozofii, przyjmują pośrednie stanowisko odnośnie omawianej kwestii.

Datacja filozofii w Bizancjum

Gdy mowa o bizantyjskiej filozofii, należy podkreślić, że ustalenie jej początków nie jest możliwe, zagadnienie datacji do dzisiaj uznaje się za otwarte. Sięgając po kryteria natury politycznej, początek myśli filozoficznej w Bizancjum należałoby wiązać z IV wiekiem, czyli z czasem różnicowania się pod kątem polityczno-kulturowym wschodniej części Cesarstwa Rzymskiego lub wiekiem VI; precyzyjnie zaś ujmując – rokiem 529, w którym to na mocy edyktu wydanego przez Justyniana zamknięto Akademię Platońską w Atenach. Niekiedy wskazuje się na nieco późniejszą działalność filozoficzną Stefana w Konstantynopolu. Wezwany przez cesarza Herakliusza Stefan przybył z Aleksandrii do stołecznego miasta w 610 roku.

Zważywszy na rozwój filozofii jako nauki, w tym pojawienie się nowych zainteresowań z nią związanych, za jej wczesne stadium uznaje się dwa okresy, tj. od wieku VII do połowy wieku IX oraz od połowy IX do połowy XI wieku. Pierwszy etap obejmuje przejście z późnego antyku do średniowiecza i właściwy dlań kryzys ikonoklazmu, kolejny – działalność pierwszych bizantyjskich humanistów, którą wieńczy pojawienie się najwybitniejszego z grona Bizantyjczyków, pierwszego w dosłownym znaczeniu tego słowa myśliciela, czyli Michała Psellosa (1018-po 1081).

Obecnie większość badaczy (Benakis, Viglas, Ierodiakonou, Zografidis, Wesoły) za rzeczywisty początek filozofii greckiej w Bizancjum przyjmuje połowę wieku IX, nieliczni wyprowadzają go bezpośrednio z patrystyki (Matsoukas, Łurje, Karpiev). Do jej składowych nie zalicza się aktualnie ani twórczości ojców Kościoła, ani też tej o wymowie ascetycznej i monastycznej. Stanowią one jedynie zaplecze *stricto sensu* bizantyjskiej filozofii. Wiek IX wyznacza jej realny początek, albowiem w tym czasie następuje wzmożenie aktywności intelektualnej,

¹⁸ Szerzej na temat niezależności bizantyjskiej filozofii m.in. [w:] K. Ierodiakonou, G. Zografidis, *Early Byzantine Philosophy*, op. cit., s. 844-846; K. Ierodiakonou, *Byzantine Philosophy Revisited (a decade after)*, [w:] K. Ierodiakonou, B. Bydén, op. cit., s. 2-4; M. Trizio, *Byzantine Philosophy as a Contemporary Historiographical Project*, op. cit., s. 30-35; P. Milko, *Výbrané otázky byzantské filosofie*, op. cit., s. 125-128; M. Wesoły, *Posłowie*, op. cit., s. 276; K. Viglas, *Zarys historyczny filozofii bizantyjskiej*, „Peitho. Examina Antiqua” 2010, nr 1 (1), s. 125.

która doprowadziła do względnej niezależności filozofii oraz licznych i jawnych odwołań do myśli antyku.

W Cesarstwie Bizantyjskim eskalacja naukowych zainteresowań przekłada się na trzy różne okresy jego trwania, czyli lata 842-959, podczas których filozoficzne pisma antyku zostają zapisane i zachowane dla przyszłych pokoleń w nowo powstających kopiach; lata 1042-1143 obejmujące późne czasy dynastii macedońskiej i wczesne dynastii Komnenów oraz lata 1259-1341 przypadające na początkowe czasy dynastii Paleologów. W każdym z przywołanych okresów sprawnie funkcjonowała Cesarska Szkoła Filozofii w Konstantynopolu. Dzięki staraniom m.in. cesarza Bardasa, po śmierci cesarza Teofila I (829-842) została założona Szkoła Magnaura, w której filozofię wykładał wybitny erudyta Leon Matematyk, a której nauczanie kontynuowano za rządów miłośnika nauki promującego wiedzę encyklopedyczną – cesarza Konstantyna VII Porfirogenety (913-959). Następnie działalność filozoficzna zostaje wznowiona w stołecznej wszechnicy za czasów panowania Konstantyna IX Monomacha (1042-1055), kiedy to na czele Wydziału Filozofii stanął pierwszy *hypatos ton philosophon*, czyli Michał Psellos. Prawdopodobnie wydział ten m.in. wskutek publicznego potępienia w 1082 roku następcy wielkiego Psellosa – Jana Italosa funkcjonował wtedy dość krótko. Stąd też po trzecim konsulu, tj. Teodorze ze Smyrny ostatecznie stracił na swoim znaczeniu, a w zakresie oficjalnego nauczania filozofii nastąpił na pewien czas przestój. Kolejny *konsul filozofów* Michał Anchialos zawdzięczał swoje stanowisko cesarzowi Manuelowi (1143-1180), który przywrócił je w 1170 roku. Anchialos w przeciwieństwie do Michała Psellosa i Jana Italosa za swój nadrzędny cel nie obrał nauczania filozofii, lecz podporządkowanie jej teologii. Podczas panowania Michała VIII Paleologa (1261-1282) działalność Szkoły Filozofii ponownie reaktywowano, a kierownictwo nad nią pełnił podówczas świątły Jerzy Akropolites. Za Akropolitesa jednak szkoła nie odegrała tak doniosłej roli, jak choćby za władztwa Konstantyna IX Monomacha, którego starania utworzenia rzeczywistej instytucji szkolnictwa wyższego były w zasadzie ostatnimi ze znaczących w dziejach bizantyjskiej edukacji.

Bez względu na sytuację bizantyjskiego szkolnictwa oryginalna działalność filozoficzna była rozwijana i kontynuowana na terenie Cesarstwa Wschodniorzymskiego przez niemal 7 stuleci, czyli od IX do XV wieku. Choć za jej kres zazwyczaj przyjmuje się rok 1453, to upadek Konstantynopola nie przyczynił się do całkowitej zagłady uprawianej w Bizancjum filozofii. Odnalazła ona reprezentantów w przybyłych na tereny Zachodu uchodźcach, czyli w Bizantyjczykach, którzy zaczęli nauczać i rozpowszechniać swoje doktryny w Italii.

Filozofia w Bizancjum i wybrane propozycje jej periodyzacji

Dotychczas badacze nie wypracowali jednolitego stanowiska dotyczącego podziału na różne okresy bizantyjskiej filozofii. Poczynając od pionierskiego ujęcia periodyzacji, uprawianej w Bizancjum filozofii, autorstwa Bazylego Tatakisa poniżej przedstawimy wybrane propozycje współczesnych uczonych.

W swojej *Filozofii bizantyjskiej* Bazyl Tatakis wyróżnił 4 następujące okresy¹⁹:

1. Wieki VI-VII, na które przypada działalność trzech gajejczyków, tj. Eneasza, Zachariasza i Prokopiusza, przedstawicieli monastycyzmu (w tym Klimaka i Jana z Raithu) oraz Jana Filopona, Stefana z Aleksandrii, Leoncjusza z Bizancjum, Maksyma Wyznawcy i Anastazego Synaity.
2. Wieki VIII-X, których to czołowi reprezentanci (Germanos, Jan Damasceński, Nikefor, Teodor Studyta) głównie byli uwikłani w spory ikonoklastyczne lub których wiąże się z przełomowym momentem w filozofii bizantyjskiej (Focjusz).
3. Okres tzw. bizantyjskiego humanizmu obejmujący wieki XI-XII i działalność czołowego Bizantyjczyka, czyli Michała Psellosa oraz jego następców.
4. Trzy ostatnie stulecia (XIII-XV w.) odnoszące się do twórczości związanych z nimi myślicieli bizantyjskiego renesansu, uczestników sporu o hezychazm, Plethona, Bessariona i Scholariosa oraz arystotelików i platoników XV wieku.

Inny podział odnajdujemy u Matsoukasa, który w chrześcijaństwie upatruje podstawę do zrozumienia bizantyjskiego myślenia²⁰. Na podobieństwo Tatakisa jego podział obejmuje również 4 okresy, lecz inaczej usytuowane czasowo:

1. pięć pierwszych stuleci;
2. okres pomiędzy VI a IX wiekiem;
3. wieki X-XII;
4. trzy ostatnie stulecia.

Analogiczną periodyzację filozofii bizantyjskiej wobec zaproponowanej przez Matsoukasa odnajdujemy jeszcze u co najmniej dwóch uczonych, czyli Лурье i Milko²¹. Zarówno rosyjski, jak i czeski badacz wywodzą ją bowiem

¹⁹ B. Tatakis, *Filozofia bizantyjska*, przeł. S. Tokariew, Kraków 2012.

²⁰ N. Matsoukas, *Ιστορία της βυζαντινής φιλοσοφίας*, Thessaloniki 1998.

²¹ Por. В.М. Лурье, *История Византийской философии. Формативный период*, op. cit., s. 12-15.

z patrystyki, przy czym ten pierwszy wbrew opiniom większości badaczy sytuuje jej koniec po XVII wieku²². Z uwagi na bardzo detaliczny opis rosyjskiego badacza poniżej wskażemy podział autorstwa Milko, który w bizantyjskiej myśli filozoficznej wyróżnia okresy²³:

1. wiek IV;
2. wieki od V do VIII;
3. wieki IX- XII;
4. wieki XIII-XV.

Jedną z najbardziej aktualnych jawi się periodyzacja bizantyjskiej filozofii greckiej uczonej Kateriny Ierodiakonou oraz polskiego hellenisty i bizantynologa – Mariana Wesołego. Ich schemat jest identyczny pod względem wyróżnionych czasowo etapów, lecz różni się w ujęciu ilościowym. Tym, co dzieli oboje uczonych, jest też liczba postaci, które zostały przezeń uznane za znaczące w obrębie danych stadiów filozofii w Bizancjum. Polski bizantynista ostatni okres podany przez Ierodiakonou dotyczący myślicieli epoki Paleologów zasadnie rozbił na 2 noszące odpowiednio nazwy *epoka dynastii Paleologów* oraz *uchodźcy w Italii*. W efekcie uwzględniają one rozłącznie działalność bizantyjskich filozofów na terenie cesarstwa i poza nim, tj. na terenach Italii w dobie XIV i XV wieku. Podany przez Wesołego podział (nowszy w stosunku do Ierodiakonou) prezentuje się tak²⁴:

1. (IV-VII w.) greccy ojcowie Kościoła i egzegeci:
Bazyli Wielki (ok. 330-379),
Grzegorz z Nyssy (335-ok. 394),
Nemezjusz z Emesy (ok. IV-V w.),
Pseudo-Dionizy Areopagita (V-VI w.),
Prokopiusz z Gazy (ok. 465-530),
Jan Filopon (ok. 490-570),
Stefan (ok. 600),
Maksym Wyznawca (ok. 580-662),
Jan Damasceński (ok. 650-750);

²² Rosyjski badacz początku filozofii bizantyjskiej upatruje w wieku II, przy czym uznaje, że jej koniec należy wiązać co najmniej z okresem następującym po wieku XVII. W swojej pracy zauważa, że o ile bizantyjska cywilizacja trwała od IV do minimum XVII wieku, to właściwa dlań filozofia pojawiła się wcześniej, tj. w wieku II i przetrwała od niej dłużej. To zaś prowadzi Łurje do wniosku, że chyba nadal nie sposób mówić o końcu bizantyjskiej filozofii. Por. Ibidem, s. 13.

²³ Por. P. Milko, *Vybrané otázky byzantské filosofie*, op. cit., s. 134; P. Milko, *Úvod do byzantské filosofie*, Červený Kostelec 2009, s. 171-191.

²⁴ M. Wesoły, *Posłowie*, op. cit., s. 277-278. Porównaj także: K. Ierodiakonou, *Byzantine philosophy and its Ancient Sources*, op. cit., s. 5-6.

2. (IX-X w.) humanizm bizantyjski:
Leon Matematyk (ok. 790-869),
Focjusz (820-891),
Konstantyn Filozof (ok. 827-869),
Arethas z Patrai (ok. 850-944);

3. (XI-XII w.) epoka dynastii Komnenów:
Michał Psellos (1018-1078),
Jan Italos (ok. 1025-1082),
Teodor ze Smyrny (koniec XI w.),
Eustratios z Nikei (ok. 1050-1120),
Michał z Efezu (ok. 1050-ok. 1129),
Mikołaj z Methone (zm. ok. 1165),
Michał Italikos (zm. ok. 1160),
Teodor Prodromos (ok. 1100-ok. 1170);

4. (XIII w.) cesarstwo w Nikei:
Nikefor Blemmydes (1197-1272),
Teodor II Laskarys (1233-1258),
Manuel Holobolos (ok. 1249-po 1284);

5. (XIII-XV w.) epoka Paleologów:
Jerzy Pachymeres (1242-ok. 1310),
Sofonias (XIII/XIV w.),
Maksym Planudes (ok. 1255-1305),
Nikefor Chumnos (ok. 1250-1327),
Teodor Metochites (1270-1332),
Leon Magentinos (XIII w.),
Jan Pediasimos (zm. 1341),
Józef Filozof (ok. 1280-1330),
Jan Chortasmenos (ok. 1370-1436),
Barlaam z Kalabrii (ok. 1290-1348),
Nikefor Gregoras (ok. 1290-1360),
Grzegorz Palamas (ok. 1296-1359),
Jan VI Kantakuzen (ok. 1295-1383),
Grzegorz Akindynos (ok. 1300-1348),
Mikołaj Kabasilas (zm. ok. 1371),

Demetrios Kydones (ok. 1324-1397),
Prochoros Kydones (ok. 1333-1369/70),
Józef Bryennios (ok. 1350-1430),
Plethon (1360-1453),
Jerzy Scholarios (1400-1472);

6. (XV w.) uchodźcy w Italii:

Jerzy z Trapezuntu (1395-1472),
Teodor Gazis (1400-1476),
Andronik Kallistos (1400-1486),
Bessarion z Trapezuntu (1403-1472),
Jan Argyropulos (1393-1487),
Michał Apostolis (ok. 1420-1480).

Wskazane propozycje wyodrębniające w uprawianej w Bizancjum filozofii różne właściwe dlań etapy odzwierciedlają niejednolite podejście współczesnych badaczy do analizowanej kwestii. Sytuacja ta warunkowana jest m.in. oceną roli, jaką przypadło odegrać myśli patrystycznej w całym czasie istnienia bizantyjskiej filozofii. Ci, którzy upatrują w owej myśli jądra i źródeł (m.in. Matsukas, Łurje), podkreślają w swoich podziałach doniosłe znaczenie greckich ojców Kościoła; ci zaś, którzy wiążą początki bizantyjskiej filozofii z wiekiem IX (min. Ierodiakonou, Wesoly, Benakis), nie tyle pomijają twórczość dlań właściwą, ale traktują ją jako zaplecze rzeczywistej nauki.

Konkluzje

W obliczu różnych definicji nadawanych w Bizancjum pojęciu filozofii, współcześni uczeni mają raczej zadanie zbadania wielu jej metodologicznych ujęć, a nie dochodzenie do spójnej, jednej 'istoty' tworzonej tam nauki. W rozdziale otwierającym wydaną w 2012 roku książkę *Many faces of Byzantine philosophy* Ierodiakonou, podejmując po raz kolejny próbę scharakteryzowania bizantyjskiej filozofii, wprost uznaje, że myślenie filozoficzne w Bizancjum na podobieństwo myślenia starożytnego odzwierciedla wiele twarzy, gdyż do jego wytworów należą różne doktryny oraz różne zgodne z nimi sposoby filozoficznego życia²⁵. Wydaje

²⁵ Por. K. Ierodiakonou, *Byzantine Philosophy Revisited (a decade after)*, [w:] *Many faces of Byzantine philosophy*, red. K. Ierodiakonou, B. Bydén, Athens 2012, s. 10.

się także, że zasadne jest stanowisko włoskiego badacza, tj. Michele Trizio, który podkreśla, że im bardziej oddamy się studiom bizantyjskich filozoficznych tekstów, tym lepiej odkryjemy, czy wręcz przekonamy się o polisemii i wielorakich funkcjach nadawanych terminowi filozofii w Bizancjum. Trizio też proponuje, aby nadrzędnym celem badaczy nie było dążenie do ustalenia całościowego obrazu filozofii bizantyjskiej, lecz wysiłek na rzecz poznania różnorodnych znaczeń i praktycznych przejawów jej pojęcia. Rzecz miałaby dotyczyć nie jednej filozofii, lecz wielu. Należy zgodzić się z Trizio, że gruntowne badanie pism Bizantyjczyków jawi się jako nieodzowne, wszak wiele z nich nadal nie zostało filozoficznie rozpoznanych. Warto się zastanowić, czy propozycja włoskiego badacza tworzenia wielu filozofii w Bizancjum jest naukowo bardziej akceptowalna i korzystna od założenia Ierodiakonou, że istnieje jedna bizantyjska filozofia, lecz ma ona, jak każda inna, różne odcienie i oblicza.

Nawiązując do kolejnego z poruszonych zagadnień, tj. autonomii filozofii w Bizancjum, zapewne nie pełniła ona służebnej roli wobec teologii ani też nie służyła jej celom. Racjonalna argumentacja, czyli charakterystyczna dla tej nauki metoda oraz fakt, że nauczania filozofii nie wiązano ze szkołami znajdującymi się pod patronatem Kościoła, zdają się o tym świadczyć. Za zbyt przesadne należy uznać dążenia Benakisa nadające bizantyjskiej filozofii nieograniczoną autonomię, ponieważ w dyskursie filozoficznym również upatrywano rozwiązań dla kwestii, które wywodziły się z chrześcijańskich przekonań. Trudno zresztą byłoby wypowiadać się o filozofii w Bizancjum bez najmniejszych odniesień do wiary czy stojącego u jej podstaw objawienia, zwłaszcza że filozofia nie miała dociekać prawd ostatecznych i była zmuszona pominąć milczeniem sprawy, których nie da się objaśnić rozumowo.

Pewnym nadużyciem jest mijający się z rzeczywistością pogląd rosyjskiego uczonego, który jak zauważa Wesoły, w filozofii bizantyjskiej zdaje się nie dostrzegać nic innego prócz ‘prawosławnego Bogosłowija’²⁶. Przypuszczalnie z opinią Łurje nie zgodziłaby się większość ze współczesnych badaczy, którzy choć nie są rzecznikami absolutnej niezależności bizantyjskiej filozofii, to przypisują jej względną autonomię (Ierodiakonou, Zogafridis, Wesoły, Viglas). Istotnie nie sposób przeoczyć działań dwóch bizantyjskich myślicieli, którzy o niezależność filozofii walczyli, tj. na wskroś racjonalnie wyjaśniającego wszelkie problemy i mającego ją za część teologii – Jana Italosa oraz wyznającego kult rozumu i upatrującego w filozofii drogę wiodącą do ludzkiego szczęścia – Georgiosa Gemistosa Plethona.

²⁶ M. Wesoły, *Posłowie*, op. cit., s. 270.

Gdy mowa o datacji filozofii greckiej w Bizancjum, słuszną zdaje się być propozycja Benakisa, Viglasy, Ierodiakonou, Zografidisa i Wesołego, którzy za rzeczywisty jej początek przyjmują połowę wieku IX, a więc moment od kiedy obserwujemy wśród Bizantyjczyków znaczący wzrost różnorodnej działalności intelektualnej. Odnosząc się zaś już do ostatniej z poruszonych kwestii, mianowicie do (warunkowanej m.in. przyjętą postawą wobec myśli patrystycznej) periodyzacji bizantyjskiej filozofii, należy uznać, że samo badanie filozofii Cesarstwa Wschodniorzymskiego wymaga rozeznania w każdym istotnym obszarze prezentowanej tam myśli. Za zasadną należy uznać opinię Wesołego i Milko, którzy w swoich wypowiedziach doniośle to akcentują. Jak zauważa Trizio, zagadnienie periodyzacji samo w sobie nie jest problematyczne. Jego rozwiązanie może okazać się przydatne tylko wtedy, gdy uznamy je za przejaw wspólnego porozumienia. Nie sposób łatwo odnaleźć rozwiązania dla poszukiwań tego typu, chyba że przyjmiemy ich wyniki za skutek naukowej umowy, która będzie stanowić ewentualny punkt do dalszej dyskusji²⁷.

Bibliografia

1. Benakis L., *Current Research in Byzantine Philosophy*, [w:] *Byzantine philosophy and its Ancient Sources*, red. K. Ierodiakonou, Oxford 2002, s. 283-288.
2. Benakis L., *Philosophy and Theology in Byzantium*, „European Journal of Science and Theology” 2005, vol. I, no. 3, s. 1-3.
3. Brisson L., *Le monde byzantin et la philosophie grecque*, [w:] *Philosophie grecque*, red. M. Canto-Sperber, Paris 1997.
4. Damasceniński J., *Dialektyka albo rozdziały filozoficzne. O herezjach*, tłum. A. Zhyrkova, Kraków 2011.
5. De Libera A., *La philosophie médiévale*, Paris 1993.
6. *Cyryl i Metody apostołowie i nauczyciele Słowian*, red. J.S. Gajek, L. Górka, cz. 2, Lublin 1991.
7. Ierodiakonou K., *Byzantine philosophy and its Ancient Sources*, Oxford 2002.
8. Ierodiakonou K., Zografidis G., *Early Byzantine Philosophy*, [w:] *The Cambridge History of Philosophy in Late Antiquity*, red. L.P. Gerson, Cambridge 2010, Vol. 2, s. 843-868.
9. *Many faces of Byzantine philosophy*, red. K. Ierodiakonou, B. Bydén, Athens 2012.
10. Лурье В.М., *История Византийской философии. Формативный период*, Petersburg 2006.
11. Matsoukas N., *Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς φιλοσοφίας*, Thessaloniki 1998.
12. Milko P., *Úvod do byzantské filosofie*, Červený Kostelec 2009.
13. Milko P., *Výbrané otázky byzantské filosofie*, „Konštatínove Listy” 2016, Vol. 9, nr 1, s. 119-135.

²⁷ Por. M. Trizio, *Byzantine Philosophy as a Contemporary Historiographical Project*, op. cit., s. 18-19.

14. Psellos M., *Kronika, czyli historia jednego stulecia Bizancjum (976-1077)*, tłum. O. Jurewicz, Wrocław 1985.
15. Tatakis B., *Filozofia bizantyjska*, Kraków 2012.
16. Trizio M., *Byzantine Philosophy as a Contemporary Historiographical Project*, „Recherches de Théologie et Philosophie Médiévales” 2007, nr 74 (1), s. 247-294.
17. Viglas K., *Zarys historyczny filozofii bizantyjskiej i jej podstawowe zagadnienia*, „Peitho. Examina Antiqua” 2010, nr 1 (1), s. 121-144.
18. Wesoly M., *Posłowie*, [w:] B. Tatakis, *Filozofia bizantyjska*, Kraków 2012, s. 255-301.
19. Zozulak J., *Výskum byzantskej filozofie a jej prieniku na Veľkú Moravu. Pri príležitosti 1150. výročia príchodu svätých Konštantína (Cyrila) a Metoda*, „Filozofia” 2013, roč. 68, č. 9, s. 790-799.

Byzantine philosophy: meaning, autonomy, time frame, periodization

Abstract

Undoubtedly, the question of the existence of philosophy and philosophers in Byzantium is today considered as anachronistic. Nevertheless, many problems accrued around the Byzantine philosophy itself, did not live up clear solutions and explanations. The meaning given by the Byzantines of the science they studied, as ambiguous, makes it impossible to close it into a single definition. Inquiries of chronology, periodization, and the autonomy of Byzantine philosophy also do not offer consistent conclusions, not to mention the discussion about the criteria that modern researchers should adopt in their research in this field. It is not surprising, therefore, that in the face of the insignificant involvement of scholars in the affairs of the Eastern Roman Empire philosophy, many important issues still need to be explored. Some of them, it means the importance of Byzantine philosophy, its time frame, autonomy and periodization will be briefly discussed in the light of contemporary research.

Keywords: Byzantium, philosopher, philosophy, meaning, autonomy, time frame, periodization